

Я60

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

ЯНДРОВА Юлія Вячеславівна

УДК 37.015.3:159.922.7 – 055.25 (043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ**

19.00.07- педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2012

8657

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Булах Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій,
завідувач кафедри теоретичної і консультативної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Іванчук Марія Георгіївна,
Чернівецький національний університет
імені Ю.Федьковича,
професор кафедри педагогіки та
методики початкового навчання;

кандидат психологічних наук, доцент
Вінс Вікторія Анатоліївна,
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Г.Сковороди»
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 19 грудня 2012 року о 15.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601

Автореферат розіслано « » листопада 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНАХАРАКТЕРИСТИКАРОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасні соціально-політичні зміни, економічна криза і нестабільність у житті українського суспільства негативно позначилися на функціонуванні сім'ї як виховному інституті. Зазначені соціальні явища породили виникнення труднощів у родинних відносинах й спричинили збільшення кількості неповнолітніх дітей, що позбавлені батьківського піклування та дітей-сиріт. Життєіснування цієї категорії дітей пов'язане з освітніми закладами інтернатного типу. Однак вихованці шкіл-інтернатів мають обмежений досвід широких соціальних взаємодій й соціальної активності, соціальної поведінки. Все це негативно позначається на формуванні образу світу й себе, показниках адаптивності та становленні гендерної свідомості, зокрема, гендерної ідентичності особистості. У зв'язку з цим, важливим постає питання розробки соціальних та психологічних заходів з метою спрямування дітей шкіл-інтернатів до засвоєння адекватних соціально-стереотипізованих форм поведінки та виконання ними гендерних ролей у суспільстві.

У зарубіжній психології в середині 80-х рр. минулого століття активно досліджувалися психічні особливості представників обох статей. Так Р.Столлер, вивчаючи відмінності між «біологічними» та «культурними» аспектами статі, першим ввів у науковий обіг психології поняття «гендер» (стать). Зазначений феномен вчений розумів як систему відмінних фізичних, психічних та поведінкових властивостей представників обох статей, реалізації яких очікують від них близьке оточення та суспільство. Це дало поштовх до поглибленого вивчення окремих проблем, пов'язаних зі статевим розвитком особистостей, зокрема, розвитком емоційної сфери чоловіків та жінок (Д.Девід), становленням їх інтелектуального потенціалу (О.Вейнінгер), формуванням міжособистісних взаємин у процесі гендерної соціалізації (Р.Джонсон, Дж.Мані), впливом гендерних стереотипів на статеvu поведінку (Г.Теджфел, Дж.Тернер). Вже наприкінці минулого століття Дж.Стоккардом було доведено, що під впливом певної культури та соціальних очікувань суспільства в індивіда формується «психологічна» й «соціальна» стать – гендер. За науковою позицією вченого, це сукупність стандартів і сценаріїв поведінки людини, котрі суспільство визначає як «жіночі» та «чоловічі».

Доробки вчених у цьому напрямку стали підґрунтям для виокремлення нової галузі знань – гендерної психології, в межах якої почали інтенсивно досліджуватися питання гендерної соціалізації, гендерної стереотипізації та гендерної ідентифікації. В контексті останньої увага вчених сконцентровується навколо такого особистісного утворення представників обох статей як гендерна ідентичність. За результатами досліджень Д.Лорбера, Р.Оікса виявлено, що під дією зовнішніх соціальних факторів (освітні заклади, сім'я, однолітки) та внутрішніх психологічних мотивів (цінності, соціальні норми, орієнтації референтної групи) формуються гендерні уявлення особистості. Крім того, Р.Ангер наголошувала на тому, що схему гендерної ідентифікації для чоловіків та жінок задають соціальні вимоги і соціальні взаємодії. Глибокі гендерні дослідження проводить С.Бем, яка визначає гендерну ідентичність як конструкт самосвідомості особистості, що дає їй можливість осмислити власні переживання про саму себе як представника певної статі.

Вітчизняні вчені досліджували вікові аспекти гендерної ідентичності особистості. У період дорослішання, як констатовано Т.Говорун, з'являється інтолерантне ставлення як у дівчат, так і у хлопців до невласливих їхній статі способів дій та форм поведінки.

З одного боку, це зумовлено процесом гендерної інтенсифікації, посиленням статевих відмінностей між представниками різних статей, а, з іншого, – необхідністю гендерної ідентифікації з відповідною чоловічою або жіночою роллю. Як виявлено О.Кікінежді, у процесі соціалізації дорослої особистості розвиток гендерної ідентичності чоловіків та жінок є взаємообумовленим процесом і значною мірою залежить від адекватного виконання своєї гендерної ролі представником кожної статі. Н.Городнорово було доведено, що чоловіки та жінки є взірцями для дітей дошкільного, молодшого шкільного віку та підлітків у набутті ними важливих для життя статевоповідних знань, умінь та навичок у процесі гендерної ідентифікації.

Результатами досліджень ряду психологів констатовано, що в умовах депривації розвиток гендерної ідентичності дітей та підлітків послаблюється, оскільки звужене коло соціальних взаємодій не дає їм можливості наслідувати адекватні гендерні зразки та статорольові форми поведінки. Як установлено Я.Гоповським, формування образу «Я» хлопців-підлітків в умовах шкіл-інтернатів зумовлене цілим рядом їх особистісних властивостей, зокрема, невпевненістю у власних досягненнях, деформованою гендерною ідентифікацією, відсутністю об'єктів для презентації гендерних стереотипів. Й.Лангмейєр та З.Матейчек з'ясували, що дефіцит внутрішньої самодостатності вихованці закладів інтернатного типу компенсують наслідуванням саме зовнішніх взірців, які подаються через засоби масової інформації, і за зразками яких вони утверджують свою гендерну ідентичність для себе та інших.

Теоретичний аналіз показав, хоча в межах вікової та педагогічної психології існують дослідження гендерного розвитку представників обох статей, проте відсутні дослідження гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах депривації. Отже, соціальна значущість та недостатня наукова дослідженість психологічних особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку шкіл-інтернатів обумовили вибір нами теми дисертаційного дослідження: **«Особливості розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Тема дослідження затверджена рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 12 від 29 травня 2008 року) та узгоджена у Міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26 травня 2009 року).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей та соціально-психологічних чинників розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку, здійсненні порівняльного аналізу становлення цього феномена у дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл та спеціалізованих шкіл-інтернатів, розробці та впровадженні комплексу психологічних засобів з розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів.

Відповідно до поставленої мети були визначені наступні **завдання** дослідження:

1. Визначити наукові підходи до вивчення проблеми розвитку гендерної ідентичності особистості, виявити структурні складові й соціально-психологічні чинники її становлення у дівчат-підлітків в умовах загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів.

2. Обґрунтувати критерії, показники та визначити рівні розвитку гендерної ідентичності в дівчат підліткового віку.

3. Здійснити порівняльний аналіз психологічних особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах загальноосвітніх шкіл та спеціалізованих шкіл-інтернатів.

4. Розробити та впровадити комплекс психологічних засобів з розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку в умовах шкіл-інтернатів.

Об'єкт дослідження: розвиток гендерної ідентичності у підлітковому віці.

Предмет дослідження: особливості розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань та їх перевірки була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала використання комплексу методів. *Теоретичні* – аналіз, систематизація й узагальнення психологічних даних; *емпіричні* – спостереження, анкетування, бесіда, тестування (стандартизовані опитувальники), аналіз продуктів діяльності, проєктивні методи, констатувальний експеримент; *розвивальні* – формувальний та контрольний експеримент, активні соціально-психологічні методи навчання.

Обробка експериментально отриманих даних здійснювалась за допомогою версії 11.5 комп'ютерної програми Statistical Package for Social Science (SPSS)for Windows з використанням методів параметричної (χ , σ^2 , t - критерій) та непараметричної (ϕ^* - критерій Фішера) статистики.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальною роботою було охоплено 214 респондентів – учні 8-9 класів віком від 13 до 15 років, з них 105 дівчат-підлітків загальноосвітніх навчальних закладів (гімназія № 107 Подільського району м. Києва; гімназія № 153 ім. О.Пушкіна Шевченківського району м. Києва; український коледж ім. В.О.Сухомлинського № 272 Дніпровського району м. Києва) та 109 дівчат-підлітків спеціалізованих шкіл-інтернатів м. Києва та Київської області (Бучанська школа-інтернат для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування; Боярська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат І-ІІ ступенів; спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 11 для дітей з ослабленим зором; спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 12 для дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків).

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційної роботи:

- *вперше* здійснено порівняльний аналіз психологічних особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку та соціально-психологічних чинників її становлення в різних умовах життєснування (загальноосвітні школи та спеціалізовані школи-інтернати); визначено сутність поняття «гендерна ідентичність особистості підліткового віку», обґрунтовано та експериментально виявлено складові (*інформаційний, операційний, мотиваційний, емоційний*) структури гендерної ідентичності та побудована модель досліджуваного психологічного утворення; визначено *критерії (виконання гендерної ролі; залежність від гендерних стереотипів; співвідношення маскулінних, фемінних якостей особистості; стійкість гендерних установок відносно сімейних стосунків), показники й рівні* (високий, середній, низький) розвитку зазначеного феномена; систематизовано комплекс психологічних заходів, спрямованих на розвиток гендерної ідентичності дівчат підліткового віку в умовах шкіл-інтернатів;

- *поглиблено* знання про гармонізацію гендерної ідентичності шляхом здійснення цілеспрямованого переорієнтування на андрогінні гендерні ролі;
- *набула подальшого розвитку* система знань про сутність, зміст, структуру та особливості розвитку гендерної ідентичності особистості.

Практична значущість результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що пакет психодіагностичних методик для вивчення гендерної ідентичності підліткового віку та розроблений автором психологічний супровід з розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів можуть бути використані практичними психологами, соціальними працівниками та вчителями у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл та спеціалізованих школах-інтернатах. Одержані результати також можуть бути застосовані викладачами у лекційних курсах вікової, педагогічної та практичної психології.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися та отримали схвалення на *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Проблеми й тенденції у сучасній вітчизняній психотерапії» (Гурзуф, 2008), «Психолого-педагогічний супровід фахового зростання особистості у системі безперервної професійної освіти» (Київ, 2009), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2009), «Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті» (Гурзуф, 2009), «Вектори психології» (Харків, 2010), «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2010), «Інтеграція дітей-інвалідів у нормативне суспільство» (Ізраїль, Шефаїм, 2010), «Здоров'я, освіта, наука і самореалізація молоді» (Луцьк, 2011), «Соціально-психологічні проблеми сучасної сім'ї та виховання» (Росія, Москва, 2011), «Litteris Et Artibus: гуманітарні та соціальні науки» (Львів, 2011); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Основні напрямки гендерного розвитку міста Києва» (Київ, 2008), «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави» (Київ, 2008), «Другі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011); *звітних науково-практичних конференціях* Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова та *засіданнях кафедри* теоретичної і консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, 2007-2011 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес Бучанської спеціалізованої загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступенів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у Київській області (довідка № 259 від 11.05.2011 р.) та спеціалізованих шкіл-інтернатів, якими опікується Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000» (довідка № 3-193 від 22.07.2011 р.).

Публікації. Основний зміст роботи відображено в 10 одноосібних наукових працях, з яких 7 статей у наукових фахових виданнях, 3 – матеріали науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (267 найменувань, із них 31 іноземними мовами та 7 посилань на веб-сторінки), 11 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 170 сторінок комп'ютерного набору. Робота містить 15 таблиць та 5 рисунків на 4 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 258 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, наведені відомості щодо апробації та впровадження результатів за темою дисертаційного дослідження, подані дані про обсяг та структуру роботи.

У першому розділі – *«Науково-теоретичні підходи до вивчення гендерної ідентичності особистості в психологічній науці»* – презентуються наукові підходи зарубіжних та вітчизняних вчених стосовно вивчення гендерної ідентичності особистості; проаналізовано специфіку дослідження особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків; виявлено соціально-психологічні чинники розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку в умовах загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів.

Вивчення гендерної ідентичності особистості в психології умовно можна розділити на два напрямки. Представники першого презентують психологічні механізми диференціації статей, варіативність розвитку гендерної ідентичності людини та її обумовленість соціальними, культурними та індивідуально-психологічними факторами. Так, вченим *психоаналітичного підходу* (З.Фрейд, К.Хорні, А.Адлер) належить одне з перших обґрунтувань психосексуального розвитку як процесу формування гендерних ролей зростаючої особистості шляхом ідентифікації з дорослими. В ракурсі *епігенетичної теорії* Е.Еріксон довів, що процес гендерної ідентифікації особистості здійснюється через призму її гендерних уявлень. За його позицією, у дитячому віці розвиток гендерної ідентичності відбувається автономно. На засадах *когнітивно-генетичної теорії* А.Валлон зазначав, що першим етапом в процесі засвоєння гендерної ролі є самовизначення дитини у ролі хлопчика або дівчинки (первинна гендерна ідентифікація). Лише після цього процесу дитина починає позитивно чи негативно оцінювати форми поведінки дорослих відповідно до своєї ролі. У межах *когнітивного підходу* (Л.Кольберг, Ж.Піаже) було доведено, що в підлітковому віці, коли активізується етап вторинної гендерної ідентифікації (з настанням пубертатного періоду), відбуваються зміни у гендерних уявленнях представників кожної статі внаслідок радикальної трансформації їх уявлень про власний фізичний образ «Я». Прихильники *соціобіологічного підходу* (Д.Халперн, Т.Парсон, Р.Бейлс) акцентували увагу на тому, що різне репродуктивне призначення чоловіка та жінки формує специфічний розподіл їх гендерних ролей у соціумі. Представник *соціально-когнітивного підходу* А.Бандура наголошував на важливості самостійних дій людини, які є результатом взаємозв'язку між її поведінковими реакціями і середовищем, що демонструє гендерні моделі поведінки. В контексті зазначеного підходу науковці (Д.Мартін, Дж.Стегор) розуміють гендерну ідентичність як результат поетапного пізнання, поглиблення і розширення інформації про правила соціальної поведінки обох статей окремо. Особливу роль у становленні цього феномена відіграє наслідування підлітками взірців поведінки дорослих, уподібнення й ототожнення з ними, запозичення у них виразних властивостей характеру, що обумовлюються особливостями їх взаємин та формами спілкування (Г.Келлі, М.Кле). Крім того, представник *теорії гендерних схем* К.Хелверсон зазначив, що традиційні гендерні схеми значно обмежують розвиток гендерної ідентичності особистості, тому маскулінні й фемінні моделі поведінки мають інтегруватися у збалансоване утворення – в андрогінну модель, яка є психологічно досконалішою у різних сферах життєдіяльності.

Психологи другого напрямку (Б.Ворник, Н.Городнова, О.Кікінежди) пов'язують розвиток гендерної ідентичності особистості з соціальними умовами виховання. Процес становлення зазначеного феномена чоловіків та жінок неможливий без соціальної взаємодії та порівняння себе з іншими людьми. Як наслідок, кристалізується і оформлюється система їх гендерних уявлень у складне інтегроване утворення. Т.Говорун зазначила, що розвиток гендерної ідентичності дитини розпочинається у дошкільному віці. За позицією вченої, важливу роль в процесі первинної та вторинної гендерної ідентифікації відіграють статеві стереотипи соціального середовища. О.Кікінежди визначила, що гендерне самовизначення особистості та становлення стабільного гендерного образу «Я» відбуваються у підлітковому та юнацькому віці. *Гендерний образ «Я»*, за її визначенням, являє собою динамічне, активне і здатне до змін психічне утворення особистості, що визначає її поведінку та переживання, адекватність реакцій на соціальні зміни, реалізує мотиваційні функції та забезпечує правила і сценарії статоворольових взаємодій у суспільстві.

Отже, в процесі теоретичного аналізу виявлено, що *гендерна ідентичність* особистості підліткового віку – це відносно цілісна система її гендерних уявлень, переконань, установок про власний гендерний образ «Я» як суб'єкта взаємодій, що володіє індивідуальними гендерними властивостями.

Аналіз наукових позицій вчених дозволив виділити структурні компоненти гендерної ідентичності: 1) *інформаційний компонент* (Т.Бендас, І.Малкіна-Пих, Л.Клочек); 2) *мотиваційний компонент* (А.Варга, В.Синявський, Б.Федоришина); 3) *операційний компонент* (А.Еткінд, І.Клецина, В.Кузьмін, Б.Ломов, В.Румянцева); 4) *емоційний компонент* (А.Мехрабієн, Н.Епштейн, Т.Репіна, І.Романов). Схематично психологічна структура гендерної ідентичності особистості підліткового віку зображена на рис.1.

Рис. 1. Структура гендерної ідентичності особистості підліткового віку

Як видно з рис.1., гендерна ідентичність особистості підліткового віку презентована інформаційним, мотиваційним, операційним та емоційним компонентами. Між собою зазначені компоненти мають тісний взаємозв'язок, а також можуть незалежно один від одного модифікуватися та визначати нову консистенцію гендерної ідентичності особистості в період дорослішання.

Вченими досліджувалися особливості розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку в різних умовах життя існування (Н.Барінова, О.Вороніна, Л.Галігузова, С.Мещерякова). Становлення зазначеного психологічного феномена дівчат-підлітків в умовах навчання в загальноосвітній школі вивчалось Ж.Старовойтовою, Н.Толстих, Т.Юферевою. Шкільне та сімейне середовище, за позицією цих вчених, має динамічний характер, в якому формується органічна, гнучка структура гендерної ідентичності особистості, що здатна швидко реагувати на зовнішні зміни, правильно здійснювати вибір об'єкта для гендерної ідентифікації та має високі адаптаційні можливості. Н.Соколова, К.Стрюк, В.Вінс досліджували психологічні особливості становлення особистості в умовах депривації. На їх думку, спеціалізованим школам-інтернатам притаманний статичний характер зовнішнього середовища і тому структура гендерної ідентичності дівчат-підлітків у цих умовах має малу гнучкість, що зумовлює труднощі наслідування ними адекватних зразків гендерних ролей та набуття статево-відповідних знань, умінь та навичок.

Здійснивши аналіз результатів досліджень цілого ряду вчених з питань розвитку гендерної ідентичності особистості, нами було визначено *соціальні та психологічні чинники становлення цього психологічного утворення у дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл*. До перших віднесено безпосереднє спілкування з оточуючими людьми (М.Алексеева); сімейний клімат та відкрита взаємодія з дорослими (родичі, близькі, вихователі, вчителі, друзі, однолітки та ін.) (О.Соколова); зразки дій та вчинків у спільноті референтних однолітків для наслідування гендерних ролей (Л.Захарова); контроль з боку батьків за моральною та сексуальною поведінкою (В.Каган). До других належить стабільність членів у родині, емоційне прийняття та дбайливе ставлення до дівчини батьків (А.Аккерман, Ю.Набуліна); усвідомлення моделей поведінки матері у ставленні до батька і навпаки (Т.Гурлева, В.Кузнецов); стимулювання пізнавальної активності дівчини (М.Іванчук); вплив батьківських установок на становлення гендерного «Я» (С.Нікітін), особистісне самоствердження в гендерній ролі (Н.Харламенкова). Серед *соціальних чинників*, що впливають на становлення гендерної ідентичності дівчат-підлітків *в умовах спеціалізованих шкіл-інтернатів* є: тривала соціальна ізоляція (З.Матейчек); звужений оточуючий простір (Й.Лангмейер); переважно жіноче виховне середовище (Л.Уманець); відсутність сімейно-побутових стосунків, у яких є гендерні моделі поведінки жінок і чоловіків (Е.Сергієнко); звужене коло прикладів для наслідування гендерних ролей (М.Юрга). *Психологічними чинниками* в таких умовах виступають наступні: нерозвинута «базова довіра до світу», депривація сімейної взаємодії (Й.Лангмейер); нестача любові, ласки, уваги, опосередковані уявлення про модель сім'ї, відсутність безпосереднього духовного зразка в образі батька або матері (Я.Гошовський); труднощі із засвоєнням соціальних ролей, залежність від мікросередовища, в якому виховувалися (В.Вінс); закомплексованість, конформність, інфантильно-утриманська позиція, що блокують прояв потенційних можливостей (І.Клецина); дифузне і розмите уявлення про власний образ «Я» (Т.Юферева); неадекватність вибору паттернів поведінки (М.Юрга).

Теоретичний аналіз засвідчив, що на сьогодні в педагогічній та віковій психології немає ґрунтовних емпіричних досліджень особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів, що й стало предметом нашого експериментального вивчення. В його основу було покладено визначені структурні компоненти та чинники становлення цього психологічного утворення в різних умовах життєдіяльності.

У другому розділі – *«Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах загальноосвітніх шкіл та спеціалізованих шкіл-інтернатів»* – сформульовано основні завдання дослідження, визначено методи і методики констатувального експерименту; здійснено порівняльний аналіз особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів; наведено відмінності у показниках структурних компонентів гендерної ідентичності дівчат підліткового віку; обґрунтовано критерії, рівні й показники зазначеного психологічного утворення.

З метою дослідження особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку було використано комплекс психодіагностичних методик. Інформаційний компонент гендерної ідентичності вивчався за допомогою опитувальника «Прислів'я» (авт. і адапт. І.Клециною), опитувальника «Розподіл ролей в сім'ї» (авт. Ю.Альошина, Л.Гозман, Е.Дубовська); мотиваційний компонент – тест «Хто Я?» (авт. М.Кун, Т.Макпартленд, адапт., модиф. Т.Бендас); операційний компонент – опитувальник S.Bem (авт. С.Бем, модиф. Ю.Кашшуром), метод семантичного диференціалу (авт. Ч.Осгуд, адапт. І.Малкіною-Пих); емоційний компонент – проєктивна методика «Гендерна автобіографія» (авт. Р.Бернс, адапт. В.Шапарь), тест «Автопортрет» (авт. Р.Бернс, адапт. В.Шапарь). Для дослідження соціальних чинників були використані такі методики: тест «Міжособистісні взаємини підлітка з оточуючими» (авт. Р.Бернс, адапт. В.Шапарь), методика «Шкала соціальної компетентності» (авт. Е.Долл, адапт. Г.Прихожан); для психологічних чинників – опитувальник «Самоствердження особистості підлітка» (автори Є.Нікітін, Н.Харламенкова, модиф. Ю.Яндровою), комплексний проєктивний метод незакінчених речень «Я – жінка» (авт. І.Малкіна-Пих, модиф. Ю.Яндровою).

У констатувальному експерименті брали участь 214 респондентів, з них: 105 дівчат підліткового віку загальноосвітніх закладів та 109 – зі шкіл-інтернатів.

Емпіричне дослідження включало в себе два етапи, перший з яких був спрямований на визначення соціально-психологічних чинників розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів. За результатами психодіагностики, якісного аналізу та узагальнення було визначено, що соціальні чинники (*сімейний клімат; родинні зв'язки; відкрита взаємодія з дорослими, батьками, родичами, вихователями, вчителями, друзями, однокласниками; зразки дій та вчинків у спільноті референтної групи для наслідування гендерних ролей*) респондентів загальноосвітніх шкіл більшою мірою створюють адекватні умови для нормативного розвитку їх гендерної ідентичності. Психологічними чинниками в сімейних умовах виступають: *усвідомлення дівчиною-підлітком моделей поведінки матері у ставленні до батька і навпаки; вплив батьківських установок на становлення гендерного «Я»; особистісне самоствердження в гендерній ролі*. На відміну від перших, у досліджуваних *шкіл-інтернатів* соціальні чинники (*тривала соціальна ізоляція; звужений оточуючий простір; обмежене коло спілкування; переважно жіноче виховне середовище; відсутність родинних та сімейно-любтових*

стосунків; звужене коло прикладів для наслідування гендерних ролей) створюють менш сприятливі умови для формування їх гендерної ідентичності. Як констатовано, психологічними чинниками є: *депривація сімейної взаємодії; опосередковані уявлення про модель сім'ї; відсутність зразків для наслідування образу матері та батька; дифузні уявлення про власний гендерний образ «Я».*

Загалом, як виявилось, для більшості (81,91%) дівчат-підлітків *загальноосвітніх закладів* властиві самостійність та відповідальність за власний життєвий шлях, що визначає відкритий і позитивний характер їх взаємодій з оточуючими, а також дотримання соціальних нормативів, тоді як у більшості (64,22%) дівчат-підлітків *шкіл-інтернатів* взаємини з оточуючими пов'язані з неузгодженими формами взаємодії (непослушність, нестриманість, нещирість, негативізм, ігнорування, роздратування), що зменшувало можливості для наслідування ними моделей гендерних взаємин. Як з'ясовано, лише незначна частина (9,18%) цих респондентів здатна проявляти у взаємодях з дорослими, ровесниками товариськість і врівноваженість.

Другий етап дослідження був спрямований на вивчення структурних компонентів гендерної ідентичності дівчат підліткового віку. За результатами констатувального експерименту отримані показники **інформаційного компонента** гендерної ідентичності, які свідчать про те, що у значної групи дівчат-підлітків *загальноосвітніх шкіл* констатовано *високий рівень* (69,52%) його розвитку. Він визначає домінування у досліджуваних егалітарних гендерних установок, зміст яких вказує на відсутність ієрархії у процесі виконання сімейних ролей чоловіками та жінками. *Середній рівень* (27,62%) виявлено у респондентів, яким притаманні традиційні гендерні установки, що вказують на чіткий розподіл обов'язків між представниками обох статей. *Низький рівень* (2,86%) мали респонденти, які демонстрували невизначеність у виконанні сімейних ролей та гендерних установок. На відміну від перших, у дівчат-підлітків *шкіл-інтернатів* *високий рівень* розвитку інформаційного компонента зафіксовано у 11,93%, яким властиві переважно стереотипні егалітарні установки, що сформовані педагогічним оточенням. *Середній рівень* (31,19%) мали опитувані, чії гендерні установки про розподіл ролей у родині виявилися традиційними. Для трохи більшої половини дівчат-підлітків з *низьким рівнем* (56,88%) характерні стереотипні невизначені гендерні установки, які вказують на відсутність у їх найближчому колі адекватних взірців для гендерної ідентифікації, зокрема реальної поведінки матері й батька.

Таким чином, відмінності в розвитку інформаційного компонента гендерної ідентичності полягають у тому, що дівчата-підлітки загальноосвітніх шкіл схильні відтворювати сценарій життя батьківської сім'ї, особливо у засвоєнні гендерних ролей, тоді як дівчата-підлітки шкіл-інтернатів мають труднощі щодо намірів створення власної сім'ї та виховання дітей через неформованість знань про родинну взаємодію та відсутність прикладу для оформлення гендерного зразка.

Результати дослідження **мотиваційного компонента** гендерної ідентичності у дівчат-підлітків *загальноосвітніх шкіл* доводять, що в більшості респондентів з *високим рівнем* (64,76%) його розвитку переважають уявлення про взаємозамінність статей у виконанні сімейних і соціальних ролей. Крім того, в їх уявленнях збережена тенденція домінування чоловічої статі, оскільки чоловік створює, займається предметно-інструментальними видами діяльності та посідає високий соціальний статус. Дівчата-підлітки, які мали *середній рівень* (27,62%) розвитку цього компонента, були орієнтовані на те, що оточення більшою мірою очікує активності від представників

чоловічої статі, ніж від жіночої. В досліджуваних з *низьким рівнем* (7,62%) зазначеного компонента констатовано пасивність у наслідуванні ними гендерних ролей. Провідним у процесі гендерної ідентифікації досліджуваних цієї групи був *мотив досягнення успіхів*, тобто намагання дівчат-підлітків досягати позитивних результатів у різностатевій взаємодії, спільній діяльності та спілкуванні. Натомість досліджувані *шкіл-інтернатів з високим рівнем* (23,65%) розвитку зазначеного компонента змотивовані на зовнішні авторитети (представників мистецтва, науки, персонажів художньої літератури тощо) або мають прагнення вирішувати значущі життєві справи самостійно. *Середній рівень* (54,33%) виявлено у опитуваних, що здійснювали вибір образу чоловіка або жінки для гендерної ідентифікації за зовнішніми показниками успішності у суспільстві, відрізнялися більшою виконавчістю, уразливістю та чутливістю до критики. *Низький рівень* (22,02%) розвитку відзначено у дівчат-підлітків, яким властива пасивність у соціальній взаємодії, вони очікують активності від представників протилежної статі та залежні від нормативів, вироблених у їх соціальному оточенні. Як виявилось, домінуючим у процесі гендерної ідентифікації дівчат-підлітків шкіл-інтернатів констатовано *мотив уникнення невдач*, тобто їх стійке намагання уникати негативного досвіду у взаємодіях, що пов'язано з боязкістю оцінювання їх поведінки та результатів діяльності іншими людьми.

Отже, мотивами наслідування гендерних ролей дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл виступають позитивне ставлення до них оточуючих, переваги у прийнятті жіночості та досягненні успіхів. Вони дуже швидко відтворюють ці ролі за зразками дорослих та реалізують різні статоворольові сценарії. На відміну від перших, респонденти шкіл-інтернатів стикаються з персоналізованого любов'ю і добрим ставленням педагогів, з необхідністю постійно це ставлення «заслужувати» у дорослих, уникаючи негативних оцінок, тому наслідування ними гендерних ролей відбувається набагато повільніше.

Показники **операційного компонента** у дівчат-підлітків *загальноосвітніх шкіл* розподілилися наступним чином: *високий рівень* (44,21%) розвитку притаманий тим, які здатні встановлювати причинно-наслідкові зв'язки у гендерній взаємодії, розуміють особливості взаємин між представниками різних статей та здійснюють об'єктивний аналіз соціального простору. *Середній рівень* (50,22%) зафіксовано в опитуваних, які на основі аналізу та інтерпретації поведінки близьких людей, наслідують їх фемінні й маскулінні якості. Крім того, на підставі окремих фактів, посиляне, зовнішньої інформації і власних висновків про об'єкти гендерної ідентифікації, вони узагальнюють знання про форми статоворольової поведінки. *Низький рівень* (5,57%) виявлено у досліджуваних, котрі мають труднощі у встановленні відмінностей між чоловічими та жіночими гендерними ролями, виокремленні гендерних стереотипів у суспільстві. Порівняно з першими, у групі дівчат-підлітків *шкіл-інтернатів* визначено *високий рівень* (16,52%) розвитку в тих, які здатні усвідомити й конкретизувати специфіку взаємин між чоловіками і жінками та виокремити відмінності в їх поведінці. *Середній рівень* (68,80%) констатовано у дівчат-підлітків, які свідомо обирають зразки для гендерної ідентифікації за критеріями соціальної успішності, вони намагаються подобатися представникам протилежної статі на основі узагальнення інформації про власну гендерну роль та різних засобів її реалізації у поведінці. *Низький рівень* (14,68%) вказує на те, що досліджувані не можуть систематизувати розвиток гендерних взаємин у спільноті однолітків чи референтній групі.

За показниками **емоційного компонента** було виявлено, що більшість дівчат підліткового віку *загальноосвітніх шкіл* мають *високий рівень* (80,95%) його розвитку, в них переважає ціннісне ставлення до власної жіночої ролі, яка підтримується позитивним ставленням люблячих дорослих (батьків, родичів, педагогів та ін.). Таке ставлення детермінує прояви у досліджуваних *позитивних емоцій* (задоволення, радості, захвату), які мотивують їх до здійснення конструктивних вчинків та підвищення активності. *Середній рівень* (14,29%) продемонстрували респонденти, які чітко дотримуються установок дорослої жіночої групи щодо виконання гендерної ролі та встановлюють з оточуючими позитивні емоційні зв'язки, що сповнені поваги та довіри. *Низький рівень* (4,76%) визначено у дівчат, у яких дотримання жіночих моделей поведінки підпорядковане генотипічним передумовам, і які супроводжуються почуттям сумніву, пригніченості, нудьги, зняктовістості. Порівняно з першими, серед досліджуваних *шкіл-інтернатів високий рівень* (17,43%) розвитку зазначеного компонента виявлено у тих, котрі позитивно приймають свою гендерну роль, що актуалізована референтною групою, переживаючи при цьому емоції задоволення, радості, спокою. У досліджуваних із *середнім рівнем* (35,78%) прийняття жіночності спричинюється близьким емоційним середовищем. У досліджуваних з *низьким рівнем* (46,79%) констатовано незнання соціальних атрибутів гендерної ролі, для них властиві *негативні емоції* (невдоволення, розчарування, смутку), які вказують на невідповідність їх реальних обставин життя бажаним параметрам та є причиною пасивності.

Аналіз отриманих результатів дослідження дав змогу виділити рівні розвитку гендерної ідентичності у дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, які презентовані у таблиці 1. Достовірність отриманих даних визначалась за допомогою *t*-критерія Ст'юдента (відмінність достовірна на рівні 0,05).

Таблиця 1

Кількісні показники рівнів розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів

n=214

Групи респондентів	Рівні розвитку гендерної ідентичності					
	Високий		Середній		Низький	
	Абс.к-ть	%	Абс.к-ть	%	Абс.к-ть	%
Дівчата-підлітки загальноосвітніх шкіл n=105	48	45,71	32	30,48	25	23,81
Дівчата-підлітки шкіл-інтернатів n=109	26	23,85	52	47,71	31	28,44
t – критерій Ст'юдента	–	p ≤ 0,05	–	p ≤ 0,05	–	p ≤ 0,05

Узагальнені дані ілюструють кількісні відмінності в гендерних уявленнях досліджуваних. Показники *високого рівня* у дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл кількісно більші на 21,86 %, порівняно з дівчатами шкіл-інтернатів (відповідно 45,71% та 23,85%). Це свідчить, що для досліджуваних цього рівня властива успішна реалізація статевої поведінки, яка базується на андрогінних проявах. Кількісні показники *середнього рівня* у дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл є нижчими на 17,23%, на відміну від дівчат-підлітків шкіл-інтернатів (відповідно 30,48% та 47,71%). У міжособистісних взаємодіях досліджувані зазначеного рівня дотримуються феміної або

маскулінної моделі поведінки. *Низький рівень*, який вказує на малорозвинені адаптаційні можливості та невизначеність гендерних взаємодій у референтній групі, у дівчат загальноосвітніх шкіл становить 23,81%, тоді як у дівчат-підлітків шкіл-інтернатів він трохи вищий – 28,44%.

За результатами вивчення гендерної ідентичності дівчат підліткового віку було визначено показники й рівні (високий, середній, низький) зазначеного утворення, обґрунтування яких здійснювалося на основі наступних критеріїв: *виконання гендерної ролі* (О.Мудрик, Т.Репіна); *залежність від гендерних стереотипів* (Т.Бендас, І.Малкіна-Піх); *співвідношення маскулінних, фемінних якостей особистості* (С.Бем, Е.Маккобі); *стійкість гендерних установок відносно сімейних стосунків* (Т.Говорун, О.Кікінеджи).

Отже, для особистості підліткового віку притаманні такі рівні розвитку гендерної ідентичності:

- **високий** – гендерна ідентичність дівчат-підлітків має цілісну структуру, яка більш лабільна у взаємодіях, гендерна роль сформована; гендерні стереотипи орієнтовані на партнерство, повноцінно ототожнюють себе з відповідною гендерною групою, швидко встановлюють з оточуючими конструктивні емоційні зв'язки на рівні партнерських стосунків; переважає андрогінна модель гендерної поведінки: поведуться незалежно, демонструють доброзичливість, комунікативність, толерантність, врівноваженість, здатні відстоювати власні погляди та переконання, наполегливі, цілеспрямовані у досягненні мети, чітко уявляють своє професійне майбутнє, диференціюють чоловічі та жіночі інструментальні види діяльності; гендерні установки відносно сімейних стосунків – егалітарні.

- **середній** – гендерна ідентичність дівчат-підлітків має цілісну структуру, яка більш ригідна у взаємодіях, гендерна роль вміщує сформовані фемінні властивості; гендерні стереотипи орієнтовані на активність представників чоловічої статі, конструктивно ототожнюють себе з групою жінок, емоційні зв'язки встановлюють легко, при цьому швидко приймають норми та цінності референтної групи; домінує маскулінна або фемінна модель гендерної поведінки: демонструють врівноваженість, доброзичливість, але безкомпромісні у взаємодіях з дорослими; гендерні установки відносно сімейних стосунків – традиційні.

- **низький** – гендерна ідентичність дівчат-підлітків має дифузну структуру, простежується невизначеність гендерної ролі; гендерні стереотипи спрямовані на побудову залежних відносин з представниками протилежної статі; властива лише фемінна модель гендерної поведінки: проявляють пасивність, ригідність у взаємодіях та безпричинну веселість, у складних ситуаціях спостерігається висока тривожність, емоційна залежність, нездатність взяти на себе відповідальність; гендерні установки відносно сімейних стосунків невизначені.

Отже, дослідження особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку та виявлення недостатньої сформованості цього особистісного утворення у вихованок шкіл-інтернатів зумовили необхідність розробки комплексного психологічного супроводу з метою оптимізації його розвитку, що й стало завданням формувального експерименту.

У третьому розділі – «*Психологічний супровід розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів*» – обґрунтовано та презентовано програму психологічного супроводу з розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів; проаналізовано результати зростання якісних показників гендерної

ідентичності в підлітковому віці досліджуваних експериментальних та контрольних груп; розроблено методичні рекомендації вчителям, вихователям та практичним психологам щодо розвитку зазначеного феномена в умовах депривації.

Застосування психологічного супроводу в практичній діяльності є необхідністю для здійснення ґрунтовної та змістовної роботи з розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку в умовах шкіл-інтернатів. Це особлива психолого-педагогічна технологія, об'єднуюча комплекс взаємозв'язаних і взаємообумовлених заходів, які представлені різними методами та прийомами, що проводяться з метою забезпечення кращих умов для розвитку гендерної ідентичності дівчини підліткового віку, розкриття її жіночності й реалізації внутрішнього потенціалу, формування здатності до самостійних дій і вільного вибору відповідної гендерної моделі поведінки.

Основою для формувального експерименту став гендерний підхід, сутність якого полягає у послабленні гендерних стереотипів, пошуку нових паттернів гендерної поведінки, закріпленні відповідної гендерної ролі та нових форм статоврольових взаємодій. Спираючись на наукову позицію Е.Гіденса та Ж.Міллера, вихідними положеннями гендерного підходу стали: актуалізація моделей гендерної ідентифікації та самореалізації; поглиблення знань у процесі засвоєння гендерних ролей і відтворення типів поведінки, які очікуються суспільством; удосконалення умінь та навичок статоврольових форм поведінки; формування егалітарної свідомості особистості.

Враховуючи вказані положення, нами було розроблено психологічний супровід з метою розвитку гендерної ідентичності дівчат підліткового віку в умовах шкіл-інтернатів. Комплексна програма цього супроводу втілювалася впродовж року і включала серію різноманітних психолого-педагогічних заходів, де були максимально задіяні вчителі, соціальні працівники, практичні психологи, що мали безпосередній вплив на формування гендерної свідомості дівчат-підлітків.

Метою роботи з вчителями стало підвищення їх психологічної та професійної компетентності щодо гендерного виховання дівчат-підлітків; *завдання* цієї роботи полягали в підвищенні їх етичних знань, розширенні контактів з підлітками, спрямуванні на ціннісне прийняття та застосування гендерного підходу в педагогічній діяльності, активізації уваги до проблем дівчат підліткового віку в контексті розвитку їх гендерної ідентичності в умовах шкіл-інтернатів, застосуванні активних методів взаємодій (анкетування, інформаційні повідомлення, ознайомчі бесіди та диспути на тему «Гендерна поведінка дівчат-підлітків», «Стилі педагогічної взаємодії», ділові ігри «Про це важливо знати», групові дискусії «Гендерний розвиток особистості підліткового віку», розгляд проблемних ситуацій). *Мета роботи із соціальними працівниками* була спрямована на набуття нових знань щодо застосування ефективних форм і методів роботи для покращення соціально-психологічної адаптації та попередження процесу психогенної дезадаптації дівчат-підлітків у суспільстві, налагодження ціннісних взаємостосунків у їх близькому оточенні, її *завданнями* стали засвоєння методів виховання, які сприяють підвищенню показників соціалізації та вправляння навичок самовдосконалення (інформаційні повідомлення, психолого-педагогічний семінар «Шляхи попередження та усунення гендерної дезадаптації», тренінг «Підвищення рівня професійної компетентності та психологічної культури соціальних працівників», індивідуальні консультації «Практичні форми роботи з підлітками шкіл-інтернатів»). *Мета роботи з практичними психологами* полягала у наданні нових практичних знань для здійснення ними ефективної роботи щодо особистісного та гендерного розвитку дівчат-підлітків в

умовах депривації, підвищенні їх професійного та кваліфікаційного рівня; завдання цієї роботи полягали у спрямуванні на позитивне та ціннісне прийняття вихованців шкіл-інтернатів, закріпленні навичок реалізації нових психолого-педагогічних засобів роботи для розвитку особистості, яка виховується в умовах певної соціальної ізоляції (групові дискусії «*Актуальні психолого-педагогічні методи виховання підлітків*», «*Як створити зідні умови для розвитку дітей в умовах депривації*», просвітницькі бесіди «*Гендерний підхід у практичній роботі психолога*», «*Гендерні аспекти у розвитку особистості*», тематичні лекції, психолого-педагогічні групові та індивідуальні консультації).

Розвивальна програма була скомпонована таким чином, що відображала особливості розвитку структурних компонентів гендерної ідентичності досліджуваних. Основним у роботі з **дівчатами-підлітками** був соціально-психологічний тренінг. Програма реалізації тренінгу складалася з трьох етапів. **Перший** – *орієнтовний*, е організаційним, його основна мета полягала у створенні доброзичливої атмосфери співпраці, розвитку групових взаємин та емоційному об'єднанні учасниць в умовах тренінгової діяльності, активізації та розвитку інформаційного компонента гендерної ідентичності. Для реалізації поставленої мети було застосовано різні методи та прийоми роботи (практичні вправи «*Знайомство*», «*Засвоєння правил роботи в групі*», «*Особистісні презентації*», сюжетні ігри «*Три риси*», «*Бачу, оцінюю, почуваю*», «*Якою я буду в дорослому житті?*»). За підсумком цього етапу в дівчат-підлітків були сформовані такі уміння: здатність виділяти критерії для оцінки та вибору об'єкта гендерної ідентифікації; використовувати отримані знання для здійснення усвідомленого вибору об'єкта гендерної ідентифікації; можливість змістовно осмислити необхідність виконання гендерних ролей у суспільстві.

Основна мета **другого етапу** – *розвивального* – полягала в активізації процесу цілеспрямованого переорієнтування дівчат-підлітків зі стереотипно-традиційних гендерних ролей на андрогінні, а також у розвитку мотиваційного, операційного та емоційного компонентів гендерної ідентичності. На групових практичних заняттях застосовувалися сучасні психолого-педагогічні засоби – діагностичне анкетування («*Що я думаю про «жіноче» та «чоловіче» у процесі виховання?*»), індивідуальні та групові завдання («*Я ціную себе*», «*Що таке жіноча краса?*», «*Що потрібно для того, щоб розвивати у себе андрогінні якості?*»), рольові ігри («*Перші згадування щодо усвідомлення себе дівчинкою*», «*Приклад ранньої гендерної соціалізації*», «*Візуалізація і гармонізація жіночого та чоловічого*»), ігри на розвиток міжособистої взаємодії («*Ти мені, я тобі*», «*Поводир*», «*Вартість довіри*»), мозковий штурм («*Хто формує та підтримує гендерні стереотипи?*», «*Перевертень*»), тематичні дискусії («*Навіщо гендерна рівність необхідна чоловікам та жінкам?*», «*Вартість стереотипу*»), групові обговорення («*Образ Я*», «*Ідеальна жінка*», «*Почуття довіри*»). За результатом проведення другого етапу тренінгу дівчата-підлітки навчилися конструктивно взаємодіяти з представниками обох статей, встановлювати з ними позитивні емоційні зв'язки; сприймати та обирати адекватні зразки для наслідування гендерних моделей поведінки; аналізувати, інтерпретувати, співставляти власні маскуліні, фемініні якості та інших осіб; давати правильну оцінку гендерним ролям та стереотипам; застосовувати андрогінні властивості у міжособистісних взаємодіях з оточуючими.

Третій етап – *закріплювальний*, який проводився з метою підвищення саморозуміння та закріплення андрогінної ролі, самооцінки й актуалізації особистісних

ресурсів дівчат-підлітків, а також підведення підсумків роботи, оцінки того, наскільки мета тренінгової програми була досягнута. Під час завершальних занять перевага надавалася індивідуальним формам роботи, таким як консультації («Ідеальна жінка», «Ідеальний чоловік», «Нові ми»), проведення окремих зустрічей, обговорення домашніх завдань («Мій гендерний образ», «Я у взаємодії з представниками протилежної статі», «Якою я себе бачу у майбутньому через п'ять, десять років»), результатів ведення особистого щоденника та виконання тренінгових вправ («Скульптура», «Подарунки», «Переваги андрогінності») у реальних умовах.

Розвивальна робота проводилася на базі Бучанської спеціалізованої загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступенів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Програма соціально-психологічного тренінгу включала 18 занять, що проводилися один раз на тиждень у підгрупах по 12-13 осіб, тривалістю 1,5-2 години. Всього у формувальному експерименті брали участь 50 досліджуваних 13-15 років шкіл-інтернатів: 24 особи (експериментальна група) та 26 осіб (контрольна група).

Якісні та кількісні зміни, які відбулися у показниках структурних компонентів гендерної ідентичності дівчат підліткового віку, виявили ефективність формувального етапу дослідження та застосованих розвивальних заходів. Про ці зміни свідчить динаміка розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів, що представована у табл.2.

Таблиця 2

Кількісні показники рівнів розвитку гендерної ідентичності досліджуваних експериментальної та контрольної групи до і після проведення формувального експерименту

n=50

Рівні розвитку гендерної ідентичності	Експериментальна група дівчата-підлітки шкіл-інтернатів		Контрольна група дівчата-підлітки шкіл-інтернатів	
	% до експ.	% після експ.	% до експ.	% після експ.
Високий	37,50	45,83	30,77	26,93
Середній	45,83	50,00	46,15	46,15
Низький	16,67	4,17	23,08	26,92

Загалом після проведення тренінгу в досліджуваних експериментальних груп відбулися певні зміни. Як видно з табл.2, показник високого рівня розвитку гендерної ідентичності збільшився на 8,33% (від 37,50% до 45,83%). Дівчата-підлітки демонстрували адекватний рівень саморозкриття у процесі виконання гендерної ролі, комунікативність, лабільність та позитивні емоційні зв'язки у гендерній взаємодії; вони були емпатійними, впевненими, наполегливими, прагнули самостійно приймати рішення, утверджували власне гендерне «Я» завдяки прояву андрогінних якостей. Кількість респондентів із показниками середнього рівня розвитку гендерної ідентичності збільшилася на 4,17% (від 45,83% до 50,00%). Дівчата-підлітки в значущих ситуаціях виявляли самостійність та доброзичливість у прийнятті окремих життєвих рішень, гендерна роль була реалізована у феміній моделі поведінки; традиційні гендерні стереотипи та безкомпромісність у взаємодіях заважала їм встановлювати

конструктивний міжособистісний взаємозв'язок з оточуючими. Зменшилися показники *низького рівня* гендерної ідентичності на 12,50% (від 16,67% до 4,17%), які вказують, що в окремих дівчат-підлітків ще не повністю відбулися зміни у прийнятті фемінної та маскуліної моделей поведінки, їм властива конфліктність, пасивність і ригідність дій, спостерігається дифузність у проявах власного гендерного «Я».

Водночас відзначимо, що значущої різниці у кількісних та якісних показниках контрольних груп досліджуваних підліткового віку не виявлено.

Враховуючи результати формувальної частини дослідження, нами були запропоновані рекомендації вчителям, соціальним працівникам та практичним психологам щодо роботи з дівчатами підліткового віку в умовах шкіл-інтернатів. З метою розвитку в них базової довіри до світу рекомендовано проводити інформаційні повідомлення, контролювати вплив засобів ЗМІ, обговорювати з дівчатами-підлітками приклади досягнень та успіхів відомих людей, розширювати коло комунікацій задля запобігання їх соціальної ізоляції, організувати презентації досвіду сімейно-побутових взаємин та гендерних моделей поведінки чоловіків та жінок у суспільстві, проводити для них креативні заняття. Працюючи із зазначеною категорією дівчат-підлітків, враховувати їх гендерні очікування відносно представників протилежної статі.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало можливість сформулювати загальні **висновки**.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення гендерної ідентичності та соціально-психологічних чинників особливостей її розвитку в дівчат-підлітків в умовах загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, обґрунтовано критерії, рівні й показники розвитку зазначеного феномена; презентовано психологічну структуру гендерної ідентичності особистості підліткового віку та основні компоненти цього утворення; розроблено програму психологічного супроводу з розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів, здійснено її експериментальне впровадження в ході формувального експерименту та перевірено ефективність.

1. Підлітковий вік є сензитивним етапом для розвитку гендерної ідентичності особистості. Саме в пубертатний період інтенсивно розвивається сприйняття себе як людини певної статі, яка має специфічні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, відповідне ставлення до представників іншої статі. Відбувається своєрідний перехід на новий, складніший рівень формування психологічної та соціальної статі.

Генезис гендерної ідентичності особистості визначає ланцюг змін, котрі послідовно актуалізуються та накладаються одна на одну. У *ранньому віці* статева належність є першою категорією, в якій дитина починає усвідомлювати своє «Я»; у *дошкільному* та *молодшому шкільному віці* відбувається процес первинної гендерної ідентифікації: діти усвідомлюють, що їхня стать незворотна і постійна, активно демонструють гендерну поведінку; у *підлітковому віці* відбувається процес вторинної гендерної ідентифікації: формується відчуття подібності до інших людей тотожної статі, унаслідуються взірці гендерних моделей поведінки дорослих. Отже, *гендерна ідентичність* особистості підліткового віку – це відносно цілісна система її гендерних уявлень, переконань, установок про власний гендерний образ «Я» як суб'єкта взаємодій, що володіє індивідуальними гендерними властивостями. Зазначене психологічне утворення презентовано інформаційним, мотиваційним, операційним та емоційним компонентами. Вказані компоненти мають між собою тісний взаємозв'язок, а також можуть незалежно

один від одного модифікуватися та визначати нову консистенцію гендерної ідентичності особистості в період дорослішання.

В умовах загальноосвітніх шкіл виявлено соціально-психологічні чинники, котрі створюють динамічне зовнішнє середовище, в якому розвивається органічна, гнучка структура гендерної ідентичності особистості підліткового віку, яка дає можливість швидко реагувати на зовнішні зміни, сприяє адаптивності та здійсненню виборів об'єктів для гендерної ідентифікації. *Соціальними чинниками розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл є:* сімейний клімат; родинні зв'язки, відкрита взаємодія з дорослими, батьками, родичами, вихователями, вчителями, друзями, однолітками; зразки дій та вчинків у спільноті референтної групи для наслідування гендерних ролей; *психологічними чинниками виступають* усвідомлення дівчиною-підлітком моделей поведінки матері у ставленні до батька і навпаки; вплив батьківських установок на становлення гендерного «Я»; особистісне самоствердження в гендерній ролі.

В умовах спеціалізованих шкіл-інтернатів визначено соціально-психологічні чинники, що формують стабільне зовнішнє середовище, в якому структура гендерної ідентичності дівчат-підлітків має малу гнучкість та зумовлює труднощі у наслідуванні ними адекватних зразків гендерних ролей, набутті статево-відповідних знань, умінь і навичок. *Соціальними чинниками розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків шкіл-інтернатів є:* тривала соціальна ізоляція; звужений оточуючий простір; обмежене коло спілкування; переважно жіноче виховне середовище; відсутність родинних та сімейно- побутових стосунків; звужене коло прикладів для наслідування гендерних ролей; *психологічними* – депривація сімейної взаємодії; опосередковані уявлення про модель сім'ї; відсутність зразків для наслідування образу матері та батька; дифузне уявлення про власний гендерний образ «Я».

2. Особливості розвитку гендерної ідентичності *дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл* виявляються у наступному: цілісності структури цього психологічного утворення; переважанні андрогінного типу гендерної ідентичності, для більшості дівчат у поведінці властиві незалежність, доброзичливість, комунікативність, толерантність, врівноваженість, здатність відстоювати власні погляди та переконання, наполегливість, цілеспрямованість у досягненні поставленої мети; гендерних стереотипах, що орієнтовані на партнерство; сформованій гендерній ролі; диференціації уявлень про чоловічі та жіночі інструментальні види діяльності та взаємозамінності статей у процесі виконання сімейних ролей.

Специфіка розвитку гендерної ідентичності *дівчат-підлітків шкіл-інтернатів* порівняно з дівчатами-підлітками загальноосвітніх шкіл простежується у наступному: цілісності структури гендерної ідентичності, що більш інваріантна; домінуванні або маскулінного, або фемініного типу проявів цього феномена: дівчата демонструють сумнінність у навчанні, залежність, покірність, обережність, практичність при вирішенні особистих інтересів та в поведінці; гендерних стереотипах, які орієнтовані на те, що у життєдіяльності активними мають бути представники чоловічої статі.

3. Критеріями розвитку гендерної ідентичності *дівчат-підлітків є:* виконання гендерної ролі; *залежність від гендерних стереотипів; співвідношення маскуліних, фемініних якостей особистості; стійкість гендерних установок відносно сімейних стосунків.*

4. Гендерна ідентичність в період підлітковості характеризується такими рівнями: *високий* проявляється у тому, що гендерна роль у дівчат-підлітків сформована, вони

ототожнюють себе з відповідною гендерною групою, дуже швидко встановлюють емоційні зв'язки; проявляють андрогінні якості особистості; гендерні установки відносно сімейних стосунків – егалітарні; *середній* рівень властивий тим дівчатам, які конструктивно ототожнюють себе з групою жінок, сформоване ціннісне ставлення до власної гендерної ролі, емоційні зв'язки встановлюють легко; проявляють маскулітні або фемінні якості особистості; гендерні установки відносно сімейних стосунків – традиційні; *низький* рівень вказує на те, що у дівчат-підлітків виражена неоднозначність взаємодій з представниками обох статей, схильні до побудови залежних взаємин із партнером, проявляють переважно фемінні якості особистості; гендерні установки відносно сімейних стосунків – невизначені.

5. Гармонізація та розвиток гендерної ідентичності дівчат-підлітків шкіл-інтернатів досягається в процесі впровадження комплексного психологічного супроводу на основі гендерного підходу. Ефективність запропонованої авторської програми виявляється у розвитку гендерних уявлень дівчат-підлітків про зміст жіночої ролі та її усвідомленого прийняття; формуванні маскулітних, фемінних, андрогінних якостей особистості; становленні гендерних установок, необхідних для успішних різностатевих взаємодій, вивільненні від впливу гендерних стереотипів; закріпленні конструктивних уявлень про сутність жіночої та чоловічої статей у процесі життєдіяльності; забезпеченні необхідними психологічними знаннями щодо здійснення різних моделей статевої поведінки.

Розроблено методичні рекомендації, що спрямовані на вдосконалення роботи вчителів, соціальних працівників та практичних психологів щодо розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів.

Здійснене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів аналізу особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах депривації. Перспективними, на нашу думку, є дослідження структурних складових та механізмів розвитку процесу гендерної ідентифікації особистості в юнацькому віці, розробка і впровадження новітніх психотехнологій в процес консультативної діяльності особистості підліткового та юнацького віку.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Яндрова Ю.В. Психологічні особливості розвитку гендерної ідентичності у представниць жіночої статі підліткового віку та особливості їх самовизначення // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2008. – № 23 (47). – С.68-75.
2. Яндрова Ю.В. Аналіз вивчення розвитку гендерної ідентичності в процесі соціалізації особистості // Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць. Частина II. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2009 р. – С.726-734.
3. Яндрова Ю.В. Роль патріотичного виховання в розвитку гендерної ідентичності підлітків // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих; редкол. : О.Л.Ануфрієва та ін. – К., 2005 – Вип. 11 / голов.ред. В.В.Олійник. – К.: Геопринт, 2009. – Ч.1. – С.197-203.
4. Яндрова Ю.В. Соціально-психологічні чинники розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах сім'ї та в умовах шкіл-інтернатів // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, за ред. С.Д.Максименка, Л.Ф.Онуфрієвої. – Вип.9. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С.807-816.

5. Яндрова Ю.В. Гендерна автобіографія як метод дослідження гендерної ідентичності особистості підліткового віку // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 19. – С.271-276.
6. Яндрова Ю.В. Результати емпіричного дослідження особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків // Український науковий журнал «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації» університету «Україна», Всеукраїнська асоціація політичних наук, 2011 р. – № 3 – С. 142-146.
7. Яндрова Ю.В. Тренінг як ефективний засіб розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Т.2. Вип. 94. Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів: ЧДПУ, 2011. – С.269-273 (Серія: Психологічні науки).
8. Яндрова Ю.В. Гендерна рівність у сучасному суспільстві: психологічний аспект // Основні напрямки гендерного розвитку м. Києва: матеріали міської конференції (Київ, 15 жовт. 2008 р.) Київська міська державна адміністрація, Упр. у справах жінок, інвалідів; відд. гендерної політ., Нац. Рада жінок України. – К.: КМДА, 2008. – С.96-101.
9. Яндрова Ю.В. Експериментальне дослідження особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів // «Вектори психології» – 2010». Матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції (12-13 квітня 2010 р., м. Харків, Україна). – Харків: ООО «Ріф», 2010. – С.294-297.
10. Яндрова Ю.В. Структура та зміст програми розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів // Гуманітарні та соціальні науки: Матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2011. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 282-283.

АНОТАЦІЇ

Яндрова Ю.В. Особливості розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2012.

У дисертації, присвяченій вивченню особливостей розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів, здійснено теоретичний аналіз наукових підходів дослідження гендерної ідентичності особистості в підлітковому віці; визначено сутність поняття «гендерна ідентичність особистості підліткового віку»; обґрунтовано психологічну структуру цього особистісного утворення, що презентована такими складовими: інформаційним, мотиваційним, операційним та емоційним; визначено соціально-психологічні чинники особливостей її розвитку у дівчат-підлітків загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів.

Емпірично досліджено особливості розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків у різних умовах життєснування (загальноосвітні школи та школи-інтернати). Визначено критерії (виконання гендерної ролі, залежність від гендерних стереотипів; співвідношення маскуліних, фемінних якостей особистості; стійкість гендерних

установок відносно сімейних стосунків), показники та рівні (високий, середній, низький) гендерної ідентичності.

Встановлено, що для гармонійного розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів необхідна цілеспрямована переорієнтація їх зі стереотипно-традиційних маскулінно-фемінних на андрогінні гендерні ролі. Доведена доцільність та ефективність впровадження психологічного супроводу з розвитку гендерної ідентичності дівчат-підлітків в умовах шкіл-інтернатів. Розроблено методичні рекомендації вчителям, соціальним працівникам та практичним психологам щодо розвитку зазначеного феномена дівчат підліткового віку.

Ключові слова: гендер, ідентичність, гендерна ідентичність особистості підліткового віку, маскуліні властивості, фемінні властивості, андрогінні властивості, гендерна роль, гендерний образ «Я» особистості підлітка.

Яндрова Ю.В. Особенности развития гендерной идентичности девочек-подростков в условиях школ-интернатов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – Педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2012.

Диссертация посвящена исследованию феномена гендерной идентичности у девочек-подростков в условиях школ-интернатов. В ней представлен теоретический анализ научных подходов по исследованию особенностей развития гендерной идентичности в подростковом возрасте; определено сущность понятия «гендерная идентичность личности подросткового возраста»; обоснована психологическая структура этого личностного образования, которое включает информационный, мотивационный, операционный и эмоциональный компоненты; определены социально-психологические предпосылки особенностей его развития у девочек-подростков в условиях семьи и школ-интернатов.

В ходе экспериментального исследования выявлены специфические особенности развития гендерной идентичности девочек-подростков, влияние социальных и психологических детерминант на её развитие в условиях общеобразовательных школ и школ-интернатов. Определены и обоснованы критерии (выполнение гендерной роли; зависимость от гендерных стереотипов; соотношение маскулинных и феминных характеристик личности; стойкость гендерных установок относительно семейных отношений), показатели и уровни (высокий, средний, низкий) развития гендерной идентичности девочек подросткового возраста.

На *высоком уровне* – гендерная роль у девочек-подростков сформирована, они отождествляют себя с соответствующей гендерной группой, очень быстро устанавливают эмоциональные связи, проявляют андрогинные качества личности; гендерные установки относительно семейных отношений – эгалитарные. Пребывание на *среднем уровне* показывает, что девочки полноценно соотносят себя с женской группой, у них сформировано ценностное отношение к своей гендерной роли, с лёгкостью устанавливают эмоциональные отношения с представителями разного пола; проявляют маскулинные или феминные качества личности; гендерные установки относительно семейных отношений – традиционные. На *низком уровне* развития те, у которых выражена неоднозначность во взаимодействии с окружающим миром, свойственны

зависимые отношения с партнёром, проявляются феминные качества личности; гендерные установки относительно семейных отношений – неопределённые.

Установлено, что для гармоничного развития гендерной идентичности девочек-подростков в условиях школ-интернатов необходима целенаправленная переориентация их со стереотипно-традиционных маскулинно-феминных на андрогинные гендерные роли. Доказана целесообразность и эффективность реализации социально-психологического тренинга по развитию гендерной идентичности девочек-подростков в условиях школ-интернатов. Разработаны рекомендации учителям, социальным работникам, практическим психологам по развитию этого исследуемого феномена у девочек подросткового возраста.

Ключевые слова: гендер, идентичность, гендерная идентичность личности подросткового возраста, маскулинные качества, феминные качества, андрогинные качества, гендерная роль, гендерный образ «Я» личности.

Yandrova U.V. – Characteristics of the development of teenage girls' gender identity in boarding schools. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Psychological Sciences, Specialty 19.00.07. – Age-group and Pedagogical Psychology. – M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2012.

The dissertation provides theoretical substantiation and experimental study of the characteristics of the development of teenage girls' gender identity in boarding schools. Analysis of socio-psychological factors influencing the formation of gender identity in the adolescence was conducted. The content of terms «gender», «identity», «gender identity», «gender roles», «androgenic descriptions», «gender roles» were revealed. The study determines differences in the structure of teenage girls' gender identity in secondary schools in comparison to teenage girls' gender identity in specialized boarding schools. Factors that prevent normal gender identity formation in boarding schools were revealed, namely absence of a singular identification image, absence of control over teenage girl behavior in socio-sexual sphere by a significant adult, generation gap, deprivation.

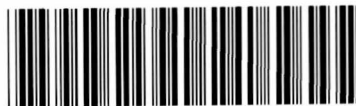
The study points out that harmonic development of teenage girls' gender identity in boarding schools requires goal-oriented realignment of their stereotypical and traditional masculine-feminine roles towards androgenic gender roles.

Experimental research indicated the expediency and efficiency of socio-psychological trainings for adolescent girls. Methodological recommendations for psychology practitioners aimed at development of the girls' gender identity were formulated.

Keywords: gender, identity, gender identity of teenage, masculine descriptions, feminine descriptions, androgenic descriptions, gender roles, gender image of personality.

Підписано до друку 13.11.2012 р. Фор:
Папір офсетний. Гарнітура Та
Наклад 100 прим. Зам. № 7
Віддруковано з оригіналі

НБ НПУ

100160604

Видавництво Національного педагогічно
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30,
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26